

El soldat espanyol i el guerrer rifeny: la construcció de la masculinitat a l'africanisme militar durant les guerres del Rif (1909-1927).¹

GEMMA TORRES DELGADO

Universitat de Barcelona

En el marc dels estudis postcolonials i de gènere s'ha considerat l'àmbit colonial com un lloc fonamental en la construcció i definició d'arquetips de masculinitat contemporània.² S'ha descrit, especialment en el cas del colonialisme anglès i francès, com aquest era un escenari de definició de la masculinitat en múltiples aspectes: a través d'una aventura llunyana s'afirma una virilitat intrèpida, apartada de l'àmbit domèstic i oposada a la vida tranquil·la i emasculadora de la metròpoli.³ La lluita amb un entorn natural agrest i amb poblacions hostils endureix el cos i l'esperit de l'home, virtuts imprescindibles per una correcta masculinitat.⁴ El món colonial ofereix als homes la possibilitat d'exercir altres qualitats que seran definidores de la virilitat com l'autoritat i la dominació sobre els subalterns. El cas del colonialisme espanyol al Marroc, en canvi, s'ha estudiat escassament des d'aquesta

¹ Aquest treball s'inscriu en el projecte HAR2013-45840-R, finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad.

² Mangan, James Anthony. *Manufactured Masculinity. Making Imperial Manliness, Morality and Militarism*. London: Routledge, 2011; Dawson, Graham. *Soldier Heroes: British Adventure, Empire, and the Imagining of Masculinities*, London, New York: Routledge, 1994; Sinha, Mrilani. *Colonial Masculinity: the 'Manly Englishman' and the Effeminate Bengali in the Late Nineteenth Century*, Manchester: Manchester University Press, 1995; Hall, Catherine, Rose, Sonya. *At Home with the Empire: Metropolitan Culture and the Imperial World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006; Taraud, Christelle. "Virilité et masculinité en situation coloniale: le cas du Maghreb (1830-1962)", *Femmes et genre en contexte colonial, XIXe-XXe siècles*, Conferència celebrada el 20 de gener de 2012, Centre d'Histoire de Sciences Po, Paris.

³ Tosh, John. "Imperial Masculinity and the Flight from Domesticity in Britain, 1800-1914". En: *Gender and Colonialism*. Galway: Galway University Press, 1995, p.72-85.

⁴ Phillips, Richard. *Mapping Men and Empire: a Geography of Adventure*, London: Routledge, 1997.

perspectiva. El present treball considera el projecte colonial al Marroc com un context significatiu en la construcció de models de masculinitat normativa per a Espanya. Vol mostrar com, en contraposició a la imatge de l' "altre home", el rífeny, es defineix la virilitat espanyola. Per analitzar-ho, se centrarà en un altre dels elements del món colonial que resulta decisiu en la configuració de la virilitat: la guerra. En un període en què els atributs militars es converteixen en virtuts definitòries de la virilitat,⁵ la guerra colonial d'Espanya al Marroc és un escenari fonamental en la construcció de la homenia metropolitana.

La nostra anàlisi se situa entre els anys 1909 i 1927, durant les anomenades guerres del Rif. Precisament aquest període, les primeres dècades del segle XX i fins als anys trenta, és un moment convuls en la definició dels ideals de gènere a tota Europa i també a Espanya.⁶ Els models heretats del passat comencen a trontollar. Apareix la figura de la dona moderna. Vestida de forma masculina, és esportista i treballa com a secretària, escriptora o artista. D'aspecte androgin, amb cabells curts i cigarret, aspira a certa cultura i autonomia personal. Es critica la seva actitud sexual davant de la modèstia i discreció de la dona tradicional. La nova dona moderna no és majoritària a la societat, però sí una figura simbòlica important.⁷

També en l'àmbit masculí apareixen nous models que abans no existien o gaudien de poca visibilitat social. Sorgeixen figures masculines feminitzades com el dandi, l'asceta, el bohemí o l'intel·lectual.⁸ L'homosexualitat comença a aparèixer com a opció viable i té, a més, cada vegada més presència pública. Tant en l'àmbit femení com en el masculí apareixen doncs models ambigus en la definició de la seva identitat de gènere. Es tem la indiferenciació sexual: els homes poc virils i les dones poc femenines. La masculinitat tradicional es veu, en aquests anys, amenaçada per tots els flancs: per les dones que adquireixen nous espais socials i qüestionen l'absoluta autoritat masculina, però també des de l'interior dels homes mateixos. Des de l'àmbit mèdic es defineixen nous fenòmens que posen en dubte la virilitat: la malaltia nerviosa, la degeneració, la debilitat corporal. Altres proves de manca de masculinitat són la sensibilitat excessiva, l'abúlia, la mandra i la fluïxesa, així com la intel·lectualitat o el gust per la paraula en contraposició a l'acció.

⁵ Mangan, James Anthony. *Manufactured Masculinity...*; Dawson, Graham. *Soldier Heroes...*; Mosse, George. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York: Oxford University Press, 1991.

⁶ Aresti, Nerea. *Médicos, donjuanes y mujeres modernas: los ideales de feminidad y masculinidad en el primer tercio del siglo XX*. Bilbao: Universidad del País Vasco, Servicio Editorial-Euskal Herriko Unibertsitatea, 2001; Aresti, Nerea. "Masculinidad y nación en la España; de los años 1920 y 1930", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 42(2) (2012), p. 55-72; Nash, Mary. *Feminidades y masculinidades. Arquetipos y prácticas de género*. Madrid: Alianza Editorial, 2014; Uría, Jorge. "Imágenes de la masculinidad. El fútbol español en los años veinte", *Ayer*, núm. 72 (2008), pp. 121-155; Uría, Jorge. "Iconos de la masculinidad. Los años veinte y los ases del fútbol español". En: *Feminidades y masculinidades. Arquetipos y prácticas de género*, Madrid: Alianza Editorial, 2014.

⁷ Nash, Mary. *Feminidades y masculinidades...*

⁸ Vázquez, Francisco i Cleminson, Richard. *Los invisibles: una historia de la homosexualidad masculina en España, 1850-1939*. Granada: Comares, 2011.

Totes aquestes característiques s'associen a la passivitat i a la necessitat de tutela i protecció, és a dir a la feminitat.⁹ Amb aquest rerefons, es titlla de poc viril l'home dèbil que es deixa endur pels seus capricis i desitjos, que duu una vida regalada sense preocupacions ni responsabilitats, una vida còmoda, dedicada al seu amor propi i a les baixes passions com el joc, l'alcohol o l'adulteri. En aquesta mateixa línia els sectors més conservadors denuncien un preocupant clima de relaxament moral, de pèrdua de les virtuts pròpies de la correcta moral catòlica. Atribueixen aquests canvis socials a una perniciososa influència estrangera, que està debilitant la masculinitat espanyola. La virilitat es mostra doncs com una categoria inestable. Es converteix en una fita, no és un fet donat, sinó que s'ha de demostrar contínuament, sempre està en dubte de ser perduda o no prou acabada.¹⁰

En aquest context, hi ha una angoixa creixent per definir clarament què és un home i què és una dona, en un intent de recuperar les certeses perdudes pel que fa al significat de la diferència entre els sexes.¹¹ Diversos sectors socials van oferir propostes diferents per a la redefinició de la correcta masculinitat. Els sectors liberals, especialment els metges i moralistes laics, van definir l'home veritablement viril com aquell que sap superar aquesta indiferenciació i aconseguir la màxima virilitat a través de l'educació i l'actuació correcta. Això implica responsabilitat, enteresa i autocontrol mental, contenció de les emocions i els nervis excessius, així com fortalesa davant les debilitats i els vicis. És el bon marit i pare de família treballador.¹² També des dels sectors conservadors, especialment durant la dictadura de Primo de Rivera, es proposa una reforma de la masculinitat. Es vol contrarestar la por als canvis socials que posen en dubte la virilitat trobant o recuperant el model veritable d'home espanyol. Inspirats en el passat gloriós i imperial d'Espanya, es remetent a l'arquetip del "caballero español", basat en el catolicisme i la tradició cavalleresca de cortesia masculina.¹³ Certs elements considerats imprescindibles per a la correcta masculinitat són compartits amb els sectors liberals. També es vol afirmar la màxima virilitat per contrarestar la por a la indeferenciació sexual i a la feminització dels homes. La reforma moral i la censura dels vicis com el joc, l'alcohol o l'adulteri són també fonamentals (el règim de Primo de Rivera portarà a terme una campanya de moralització de costums).¹⁴ Tanmateix en aquests sectors la consecució d'aquesta masculinitat correcta no es basarà tant en l'educació com en els valors de la religió catòlica i la pàtria.¹⁵ En aquest àmbit

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Vázquez, Francisco i Clemison, Richard. *Los invisibles...*; Aresti, Nerea. *Masculinidades en tela de juicio: hombre y género en el primer tercio del siglo XX*. Madrid: Cátedra, 2010.

¹¹ Aresti, Nerea. *Médicos, donjuanes...*; Aresti, Nerea. *Masculinidades en tela de juicio...*

¹² Mosse, George. *La imagen del hombre. La creación de la moderna masculinidad*. Madrid: Talasa Ediciones, 2000; Aresti, Nerea. *Médicos, donjuanes...*

¹³ Aresti, Nerea. "Masculinidad y nación...".

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Aresti, Nerea. "Masculinidad y nación...".

conservador un altre element serà especialment important en la recuperació de la veritable masculinitat: l'heroisme militar.

En efecte, en el marc d'aquestes incerteses la guerra es converteix en un element essencial en la definició de la masculinitat. Diversos autors han assenyalat la importància d'analitzar el món militar com a àmbit primordial a l'hora de definir models de gènere. La guerra és un element fonamental en la diferenciació entre els sexes.¹⁶ A finals del segle XIX i principis del XX, es produeix a tot Europa un procés de militarització de la masculinitat: el soldat apareix com a quinta essència d'allò viril. Al voltant de l'any 1914 ja està fixada la masculinitat contemporània. La Primera Guerra Mundial va suposar la consolidació d'aquests models masculins, que es van acabar d'implantar. Les commemoracions i els records als soldats inunden les ciutats i la guerra es fa molt present.¹⁷ Els homes interioritzen les qualitats del soldat com a definitòries de la masculinitat més enllà de l'àmbit bèl·lic.¹⁸ Per tant, sense l'estudi de l'arquetip guerrer qualsevol anàlisi de la masculinitat és fragmentària.¹⁹ Encara que Espanya no va participar en la Primera Guerra Mundial, el militarisme va tenyir igualment la societat a través de les guerres colonials del segle XIX i, especialment, les del segle XX al Marroc.²⁰ En el present treball analitzarem com, en aquest període significatiu, també en el context marroquí es defineix la masculinitat espanyola i s'ofereix una resposta a les incerteses en relació a la masculinitat que caracteritzen el període: el model viril de l'home soldat.

Aquest projecte colonial al Marroc s'inicia a finals del segle XIX. En una primera etapa es basa en la influència diplomàtica i comercial, però es torna en ocupació militar a partir 1909. La necessitat d'Espanya de mantenir els compromisos internacionals, adquirits amb l'establiment del Protectorat el 1912, l'obliguen a sostenir una guerra de conquesta. La resistència dels marroquins a la presència espanyola és molt significativa i requereix una gran inversió en recursos i soldats. Els diversos episodis bèl·lics i especialment les derrotes que es produiran en aquestes guerres al Rif tindran un gran impacte en l'opinió pública espanyola.²¹ Els més significatius són la desfeta de 1909 al Barranco del Lobo, any en què s'aixecaran les protestes a Barcelona contra el reclutament d'homes per servir al Marroc, i la

¹⁶ Mosse, George. *La imagen del hombre...*; Capdevila, Luc. "L'identité masculine et les fatigues de la guerre (1914-1945)", *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 3, núm. 74 (2002), pp. 97-108; Dawson, Graham. *Soldier heroes...*

¹⁷ Mosse, George. *La imagen del hombre...*; Mosse, George. *Fallen Soldiers...*

¹⁸ Capdevila, Luc. "L'identité masculine..."; Roynette, Odile. "La construction du masculin", *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 3, núm. 75 (2002), pp. 85-96. Uría, Jorge. "Iconos de la masculinidad..."; Uría, Jorge. *Imágenes de la masculinidad...*

¹⁹ Capdevila, Luc. "L'identité masculine...".

²⁰ Vincent, Mary. "The Martyrs and the Saints: Masculinity and the Construction of the Francoist Crusade", *History Workshop*, núm. 47 (1999), pp. 68-98.

²¹ La Porte, Pablo. "La respuesta urbana ante la crisis de Annual (1921-1923)", *Estudios Africanos: Revista de la Asociación Española de Africanistas*, Vol.X (18-19) (1996), pp. 109-124; La Porte, Pablo. "Marruecos y la crisis de la Restauración (1917-1923)". *Ayer*, núm. 63 (2006), pp. 51-74.

d'Annual de 1921. Aquesta victòria d'Abd-el-Krim produeix nombroses víctimes i presoners espanyols que queden en mans del cabdill rifeny. Malgrat tot, els partits dinàstics consideren necessària la presència al Marroc per tal de defensar la posició internacional d'Espanya i la seva mateixa integritat territorial, ja que es tem que la preponderància d'altres països al Marroc i a l'estret de Gibraltar posi en perill la seva independència i fins i tot els seus territoris insulars.²² Els liberals són inicialment més partidaris d'una acció colonial civilitzadora, però la realitat de la guerra i la impossibilitat de les reformes econòmiques i socials mínimament civilistes faran que perdin influència en favor del sectors militars. Es converteixen en un actor de primer ordre en l'escenari colonial.²³

Malgrat que l'exèrcit africà no és un tot monolític ni es manté estable al llarg de tot el període, en aquest escenari bèl·lic, especialment després de les derrotes, els sectors més reaccionaris seran preponderants. Aquest grup forma part d'una nova generació de militars de tendència molt conservadora que acabarà essent preminent en l'exèrcit d'Àfrica.²⁴ Encara que diversos ideològicament (monàrquics o partidaris de la república autoritària), les experiències compartides a la guerra del Marroc els converteixen en un grup cohesionat, amb interessos compartits i sentit d'identitat propi. De tendència antiliberal i contraris al parlamentarisme, els africanistes s'inspiren en formes nacionalistes radicalitzades pròpies de les dretes revolucionàries europees.²⁵ En el context marroquí formaran una consciència de grup d'elit. Es veuran a si mateixos com l'única part vital de la nació, capaç de regenerar-la. Consideren que el fet de lluitar al Marroc fa que conservin la força i vitalitat necessàries, en contraposició a uns governs metropolitans massa febles, corruptes i materialistes. Moments decisius pels africanistes com el 98 i la derrota d'Annual de 1921 demostren la debilitat i la incapacitat dels polítics per seguir dirigint el destí nacional.²⁶ Al Marroc construïran un sentiment de missió, es con-

²² Madariaga, Rosa María. *En el barranco del lobo: Las guerras de Marruecos*. Madrid: Alianza Editorial, 2005.

²³ Balfour, Sebastian. *Abrazo mortal: de la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*. Barcelona: Península, 2002; Martín Corrales, Eloy. *Marruecos y el colonialismo español [1859-1912]: de la Guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Edicions Bellaterra, 2002; La Porte, Pablo. "Marruecos y la crisis..."; Ramiro, Javier. *Origen y dinámica del colonialismo español en Marruecos*. Múrcia: Cátedra de Historia Contemporánea, Universidad de Murcia, 2003.

²⁴ Balfour, Sebastian. *Abrazo mortal...*

²⁵ Macías Fernández, Daniel. "El africanismo del ejército franquista". En: *Fuerzas armadas y políticas de defensa durante el franquismo*. Madrid: Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado, 2010, p.123-146.

²⁶ Per una caracterització d'aquest sector de l'exèrcit, vegeu: Macías, Daniel. "El africanismo..."; Jensen, Geoffrey: *Irrational Triumph...*; Viscarri, Dionisio. *Nacionalismo autoritario y Orientalismo: la narrativa prefascista de la guerra de Marruecos (1921-1927)*. Bologna: Il Capitello del Sole, 2004; Nerín, Gustau. *La guerra que vino de África*. Barcelona: Crítica, 2005 i Balfour, Sebastian: *Abrazo mortal...*

sideraran els escollits per salvar Espanya, els vertaders representants de les essències i interessos nacionals.²⁷

Els africanistes conceben l'empresa marroquí i la guerra al Rif com un projecte de regeneració i revigorització de la nació. Consideren que Espanya està immersa en un context de crisi nacional causada per l'auge del moviment obrer, dels nacionalismes basc i català i la incompetència governativa, però també per les derrotes al Marroc i la debilitat internacional d'Espanya.²⁸ Ja des dels seus inicis el projecte africà es planteja en certa manera com un colonialisme compensatori per intentar contrarestar una angoixant posició de subalternitat respecte a la resta de potències europees. Com un ressò del 98, les derrotes en les guerres del Rif, particularment la del 1921, reactualitzen aquestes ansietats sobre la situació d'Espanya en el concert internacional. Especialment els sectors militars voldran recuperar l'honor de la nació després de les derrotes patides. Aquest grup de l'exèrcit d'Àfrica té, a més, com a referent la vella Castella austera i conqueridora i les antigues glòries imperials a Amèrica.

Molt influïts per les corrents vitalistes europees d'arrel nietzschiana, seran molt crítics amb la societat moderna, la idea de progrés i l'individualisme. Defensen l'exaltació de l'instint abans que la raó, en una propensió mística i espiritualitzant.²⁹ No creuen en la ciència, la tècnica, sinó en l'irracional, en l'esperit. Les causes dels problemes del país no són objectives, sinó que s'han de buscar en el decaïment i la degeneració d'aquest esperit nacional. En aquesta mateixa línia creuen en una noció darwinista de les nacions, segons la qual només les més fortes sobreviuen i les dèbils moren. Segons aquesta concepció, l'expansió colonial era necessària per la fortalesa i la vitalitat de la nació. La guerra al Marroc es presentarà com una ocasió per tal que l'esperit nacional recuperi la seva força vital. La guerra és un element revigoritzador.³⁰

S'han definit aquests anys vint com un període important en la configuració del nacionalisme militar de dretes que tindrà la seva eclosió amb el cop d'Estat i la Guerra Civil. En el context militar es forja en aquest període una veritable cultura nacional (que rep influències força diverses: tradicionalisme catòlic, el feixisme italià).³¹ El context africà serà decisiu també en la formació d'aquesta ideologia. Nombrosos autors han assenyalat la rellevància del període marroquí en la formació de la cultura dels militars que duren a terme el cop d'Estat.³² S'han descrit les continuïtats entre la cultura de l'exèrcit d'Àfrica i l'exèrcit del primer Franquisme

²⁷Viscarri, Dionisio. *Nacionalismo autoritario...*

²⁸*Ibid.*

²⁹Saz, Ismael. *España contra España*. Madrid: Marcial Pons, 2003, p.73.

³⁰Macías, Daniel. "El africanismo...".

³¹Jensen, Geoffrey. *Irrational Triumph...*

³²Viscarri, Dionisio. *Nacionalismo autoritario...*; Balfour, Sebastian. *Abrazo mortal...*; Nerín. Gustau. *La guerra que vino...*; Jensen, Geoffrey. *Irrational Triumph...*

³³ i s'ha ressaltat una certa vinculació entre les formes de la guerra colonial al Marroc i les de l'exèrcit franquista a la Guerra Civil.³⁴ Alguns han qualificat aquest període com a prefeixista.³⁵ Com el mateix Franco, els militars més destacats del bàndol nacional provindran del Marroc. Bona part de l'aparell del nou Estat estarà conformat per africanistes. Els sectors socials més conservadors donaran suport a aquests militars que seran "el mascarón de proa de la derecha".³⁶ La guerra al Marroc ajuda a vestir aquest edifici ideològic conservador i nacionalista, que catalitza la tendència cap a la ultradreta que es produeix a tota Europa.³⁷

Així, doncs, Franco i la majoria de militars que ocuparan llocs de poder a la insurrecció hauran format, en part, la seva visió del món i els seus conceptes de societat i de nació al Marroc.³⁸ Un dels components d'aquesta cosmovisió conformada al Rif serà la masculinitat, un element essencial en la cultura franquista, ja que, com afirma Vincent, donava unificació i significat al seu règim discursiu.³⁹ A continuació analitzarem les particularitats d'aquest model de masculinitat forjat en el context africà, model viril que serà també una de les respostes, ben particular, que sorgiran a la societat espanyola en aquest període d'incertesa i transformació dels models de gènere.

LA MASCULINITAT DURA I EMOCIONAL. EL SOLDAT ESPANYOL

Durant les guerres del Rif proliferen les obres de temàtica marroquina, que tindran certa presència a l'opinió pública. Es publiquen relats escrits per soldats i militars que hi van participar, cròniques periodístiques de les batalles i també novel·les que tenen com a escenari el conflicte a l'Àfrica.⁴⁰

Són abundants els relats de la guerra escrits per militars. A partir del 1909 es promou, des dels comandaments, que els soldats i oficials escriguin les seves experiències. Es considera un mèrit per a la promoció. Són obres que han de servir per a la instrucció dels soldats, però també especialment per a la difusió d'una imatge positiva de l'exèrcit. Els militars africanistes es convertiran en publicistes

³³ Macías, Daniel. "El africanismo...".

³⁴ Balfour posà especial èmfasi en la brutalització de les formes de fer la guerra d'un sector important de l'exèrcit durant els anys 1909-1927. Vegeu: Balfour, Sebastian. *Abrazo mortal...*

³⁵ Viscarri, Dionisio. *Nacionalismo autoritario...*

³⁶ Nerín, Gustau. *La guerra que vino...*, p.92.

³⁷ Balfour, Sebastian. *Abrazo mortal...*; Bachoud, André. *Los Españoles ante las campañas de Marruecos*. Madrid: Espasa Calpe, 1988.

³⁸ Nerín, Gustau. *La guerra que vino...*, p.92; Balfour, Sebastian. *Abrazo mortal...*

³⁹ Vincent, Mary. "La reafirmación de la masculinidad en la cruzada franquista". *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 28 (2006), pp.135-151.

⁴⁰ Carrasco, Antonio. *La novela colonial hispanoafriicana. Las colonias africanas de España a través de la historia de la novela*. Madrid: Casa de África, Sial Ediciones, 2000; López Barranco, Juan José. *El Rif en armas. La narrativa española sobre la guerra de Marruecos (1859-2005)*. Madrid: Mare Nostrum Comunicación, 2006.

excel·lents de les seves gestes. Controlen, censuren o paguen a la premsa i als corresponsals al Marroc perquè exaltin les qualitats de l'exèrcit i n'exagerin les heroïcitats.⁴¹ Aquests relats converteixen petites batalles en grans proeses, pretenen escriure una història oficial i en bona mesura ho aconsegueixen, perquè aquests mites es repeteixen de forma força acrítica,⁴² són plagiats i reproduïts “hasta la saciedad, hasta tomar visos de realidad”.⁴³

Destacats membres de l'exèrcit africà escriuran el seu relat sobre la guerra al Marroc. En són un exemple les obres *Dar Akkoba* i *Diario de una Bandera*,⁴⁴ escrites per Emilio Mola i Francisco Franco, respectivament. Franco es forma a l'Academia Militar de Toledo, on adquireix l'esperit patriòtic i de venjança d'unes forces armades traumatitzades per les recents derrotes a Cuba i les Filipines.⁴⁵ La seva etapa al Marroc serà decisiva en la seva formació: hi arriba amb 18 anys, fa una carrera militar molt ràpida i obté ascensos en poc temps, la majoria per mèrits de guerra. És primer comandant de les tropes regulars després esdevé cap de la legió.⁴⁶ De la mateixa manera Emilio Mola, un dels principals conspiradors en el cop d'estat contra la República, forma part del nucli dur dels militars africanistes. Es troba entre els més conservadors i dretans de l'exèrcit. És un colonialista convençut que vol venjar la pèrdua de Cuba, en el camí cap a una Espanya nova, republicana i autoritària.⁴⁷ Les obres que escriuen sobre la seva experiència al Rif són importants en la construcció dels seus propis personatges.⁴⁸ La masculinitat serà un element important en la configuració de les seves figures. Un altre dels propagandistes destacats d'aquests sectors africanistes de l'exèrcit serà Luys Santa Marina. Escriptor, periodista i traductor, va ser membre de Falange. Sent una admiració il·limitada per l'exèrcit⁴⁹ i també escriu el seu relat sobre la guerra del Rif, *Tras el águila del César*,⁵⁰ per retratar-ne les heroïcitats i reivindicar la seva tasca al Marroc. Relata la vida dins de la legió en un estil literari que barreja l'exaltació de la violència amb un llenguatge arcaïtzant i èpic.⁵¹

Altres militars també escriuen el seu relat sobre l'experiència africana en un intent de donar a conèixer els fets del Marroc a la península. És el cas de Vera Salas, comandant d'infanteria. Nascut a Granada, és militar de carrera i participa

⁴¹ Bachoud, André. *Los españoles ante...*; Nerín, Gustau: *La guerra que vino...*

⁴² Nerín, Gustau: *La guerra que vino...*, p. 66.

⁴³ *Ibid.*, p. 67.

⁴⁴ Franco, Francisco. *Diario de una bandera*, Doncel, Madrid, 1976, [1921]; Mola, Emilio. *Dar Akkoba: páginas de sangre, de dolor y de gloria*, Madrid: Doncel, 1977 [1924].

⁴⁵ Nerín, Gustau. *La guerra que vino...*

⁴⁶ Preston, Paul. *Franco: Caudillo de España*. Barcelona: Debolsillo, 2004.

⁴⁷ Balfour, Sebastian. *Abrazo mortal...*, p. 483.

⁴⁸ Nerín, Gustau. *La guerra que vino...*, p. 66.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Santa Marina, Luys. *Tras el águila del César*. Barcelona: Planeta, 1980 [1924].

⁵¹ Garbajosa, Mónica. *La corte literaria de José Antonio. La primera generación cultural de la Falange*. Madrid: Editorial Crítica, 2003.

en les guerres del Rif. Serà també divulgador de la colonització espanyola, tindrà força ressò en aquesta tasca, per exemple amb el seu assaig *El Porvenir de España en Marruecos* del 1916.⁵² També en el marc de l'exèrcit, podem resseguir la doctrina sobre la masculinitat que es transmetia des de la oficialitat militar, a través de les conferències que s'impartien a l'Acadèmia Militar per formar els nous soldats.⁵³

Aquest discurs que es configura des dels sectors militars, també el que es refereix a la masculinitat, es divulga i es popularitza a través d'altres autors i obres que no són estrictament d'aquest àmbit. És el cas del pamflet *El ejército del pueblo, nuestras glorias por los campos de África* (1925)⁵⁴, publicat per Artes Gráficas, escrit pel periodista i escriptor Juan Berenguer, que serveix a Melilla. Aquest relat és una defensa clara de l'exèrcit i la colonització. L'autor considera que s'ha de deixar testimoni de la lluita per la pàtria dels soldats espanyols al Marroc. La realitat de la guerra arriba també a la premsa que relata amb tota mena de detalls les operacions, normalment des d'una postura patriòtica, per exemple al *Diario ABC* o *La Vanguardia*. El tema africà és habitual també en la novel·la popular. En sorgeixen nombroses amb Àfrica com a escenari. N'és un exemple la novel·la de Tomás Royo Barandiarán *Allá en el Rif*.⁵⁵ Una de les primeres novel·les populars que se centra en la guerra i prescindeix de temes orientalistes.⁵⁶ Escrita al voltant de la derrota del 1921, converteix els fets en material de ficció i té un èxit notable.⁵⁷

Com analitzarem a continuació, en aquests sectors més reaccionaris de l'exèrcit es construeix una imatge molt concreta del que ha de ser el correcte home espanyol: el soldat. Aquesta imatge masculina dialoga amb un altre arquetip masculí molt present en aquest discurs: el guerrer rifeny. Com sabem, des dels estudis postcolonials s'ha ressaltat la importància de "l'altre" en la definició de la pròpia identitat, s'entén la construcció de la identitat i la diferència com un procés interdependent.⁵⁸ En aquest sentit la figura del guerrer rifeny també contribueix a la reflexió sobre la masculinitat espanyola. Analitzarem, tot seguit, com aquestes dues figures contraposades i en diàleg ajuden a configurar un arquetip de mascu-

⁵² Veras Salas, Antonio. *Porvenir de España en Marruecos: impresiones de campaña*. Toledo: Imprenta y Encuadernación del Colegio de María Cristina para Huérfanos de la Infantería, 1916.

⁵³ Per exemple, a través de les editades per les publicacions de l'Acadèmia Militar de Saragossa (Segon període). Vegeu: Perales, Antonio, Tacoronte, Eduardo, Artero, José: *El combatiente marroquí y la guerra. Historia: apuntes: campaña de Marruecos (1859-1927)*. Academia Militar, 1927, p.318.

⁵⁴ Berenguer, Juan. *El ejército del pueblo, nuestras glorias por los campos de África*. Melilla: Artes Gráficas Postal Exprés, 1925, p.44.

⁵⁵ Royo Barandiarán, Tomás. *Allá, en el Rif: del amor y de la guerra*. Zaragoza: Imprenta Heraldo de Aragón, 1922.

⁵⁶ López Barranco, Juan José: *El rif en armas...*

⁵⁷ Carrasco, Antonio: *La novela hispanoafriicana...*; López Barranco, Juan José. *El rif en armas...*

⁵⁸ Hall, Stuart. *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. Londres: Sage, 1997; Hall, Stuart. *Formations of Modernity*. Cambridge: Polity Press, Blackwell Publishers, 1992 i Saïd, Edward. *Orientalisme*. Vic: Eumo, 1991.

linitat basat en els valors militars i que es consolidarà com a model, és a dir, com a exemple per a tots els homes.

El soldat espanyol heroic que lluita per Espanya és el protagonista principal d'aquestes cròniques de les guerres del Rif. L'adornen tota una sèrie de virtuts que el defineixen com a model de gènere. La seva primera qualitat és el valor. Davant de les situacions difícils i arriscades el veritable home manté la calma, la serenitat d'ànim i fins i tot l'optimisme. Així ho descriu Royo Barandarián: "Cruzó como un ráfaga la alegría que a todos animaba. Contento, que tantas veces salva las situaciones más difíciles y comprometidas; porque esta bella despreocupación, crea el arrojo y tras de sí va casi siempre el heroísmo...".⁵⁹

El coratge masculí significa en alguns casos, com el que acabem de citar, autocontrol, contenció i enteresa. L'home ha de mantenir la sang freda davant del perill i la por i ha de ser capaç d'assumir responsabilitats. L'abatiment se censura com a símptoma de fluïxesa i debilitat. Entès d'aquesta manera, el coratge és un dels atributs principals que defineix la masculinitat que es configura al voltant de la Primera Guerra Mundial a tota Europa.⁶⁰ Vol significar una qualitat més essencial de la masculinitat: la resistència, la duresa que ha de ser física però sobretot mental. L'home no pot perdre els nervis, ha de contenir tot allò que sigui emocional. Aquesta concepció va associada a nocions que privilegien el domini de la raó, de la ment sobre el cos. Tot allò irracional, més proper al cos, s'associa a la feminitat. El bon soldat ha de ser, per tant, contingut i calcular de forma racional la seva actuació. El més censurat és l'home que es deixa endur pels impulsos, per la passió. Totes aquestes característiques definiran una correcta masculinitat també en el món civil.⁶¹

En el nostre context i en el marc dels sectors africanistes, encara que també es demana als homes serenitat davant l'adversitat, responsabilitat i sang freda, tot sovint s'apel·la a un significat del valor una mica diferent al que acabem de descriure. Es tracta de l'exaltació d'una forma de valor irreflexiu. En una carta publicada al *Diario ABC* un pare dona consells al seu fill que va a la guerra: "Te encargo mucho valor y corazón que ese juramento que hiciste a la bandera hasta derramar la última gota de sangre hay que cumplirlo como tu padre y tu abuelo han sabido cumplirlo; así es que te encargo mucho valor y corazón".⁶² El pare exhorta el fill a tenir valor però també a tenir cor. Amb aquesta expressió es refereix a una mena d'emoció guerrera que ha de posseir el bon soldat espanyol.

⁵⁹ Royo Barandarián, Tomás. *Allá, en el Rif...*

⁶⁰ Mosse, George. *Fallen Soldiers...*; Mosse, George. *La imagen del hombre...*, p. 2000; Capdevila, Luc. "L'identité masculine...".

⁶¹ Mosse, George. *La imagen del hombre...*; Rose, Sonya. "Temperate Heroes: Concepts of Masculinity in Second World War Britain". En: Tosh, John, Dudnik, Stefan, Hagemann, Karen (ed.). *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester, New York: Manchester University Press-Palgrave Macmillan, 2004, pp. 177-199.

⁶² "El bautizo de sangre". *Diario ABC*, 11 d'agost de 1921, p.7.

Ha de contenir la por i ser valerós però també ha de tenir un esperit de lluita en certa manera irreflexiu i emocional. Emilio Mola ho exemplifica quan relata una de les seves proeses en què la seva actuació llinda amb la bogeria: “Las máquinas funcionaban admirablemente. De pronto otro moro, éste con chilaba parda, saltó de la trinchera y siguió al anterior. —¡Ya son nuestros!— exclamé. Puesto en pie sobre el parapeto, dándome perfecta cuenta de que había llegado para nosotros el momento decisivo. Y seguí gritando con toda la fuerza de mis pulmones: —A ellos señores! A ellos! ¡Que corren! ¡Que corren! ¡Que son nuestros! Fuera todo el mundo del parapeto. Rodríguez Couto, que había permanecido durante todo el tiempo sentado a mi lado, me miraba con cara de asombro: indudablemente debió creerse que me había vuelto loco. Yo, enarbolando mi bastón, corría de un lado para otro animando a la gente. [...] Aquella reacción a un tiempo enérgica y desesperada sembró el pánico en las filas de los enemigos, que iniciaron la más vergonzosa de las desbandadas”.⁶³

Es tracta d’una masculinitat abrivada que més que l’autocontrol de les passions demana als homes la bogeria de l’emoció, de l’acció decidida i enèrgica. Tots els soldats es contagien d’aquest fervor: “Los sirvientes de la compañía de Castillo, ebrios de entusiasmo, abandonaron las máquinas y trataron de ir también a las trincheras: hubo que contenerles... y no recuerdo más momentos de tan intensa emoción, quizá la más grande que he experimentado en mi vida”.⁶⁴ El protagonista, que es presenta com a model masculí en el relat, s’emociona, s’embriaga amb l’exaltació del moment, la resta d’homes el segueixen.

Aquesta forma de masculinitat arrauxada es caracteritza també per l’ansia per la lluita, un desig irracional d’entrar en combat. Els homes que es consumeixen al campament volen el perill i la batalla. Així ho descriu Franco en la seva crònica: “Un grupo de estos soldados reciben la orden para salir como acemileros a las operaciones de Xauen, los compañeros les ven marchar con sana envidia; todos ansían la ocasión de demostrar sus entusiasmos, y aquéllos [*sic*], felices, alcanzan el honor”.⁶⁵ En una altra escena Franco explica que els homes s’emocionen per la possibilitat d’entrar en combat, malgrat els riscos: “los sacrificios serán para ellos, combatirán siempre, morirán muchos, quizá todos... Los futuros soldados le miran fijos, parecen sentir sus palabras, y en algunos de los ojos de aquellos curtidos rostros se ve brillar la emoción”.⁶⁶ Es contraposa el cos endurit per l’esforç amb l’emoció: són homes durs, però també es deixen endur pel sentiment, commoguts pel fet de poder lluitar. El mateix Franco exalta aquest desig davant d’aquells po-

⁶³ Mola, Emilio. *Dar Akobba...*

⁶⁴ *Ibid*, p.124.

⁶⁵ Franco, Francisco. *Diario de una bandera*. Madrid: Afrodísio Aguado Editores, 1956, p.39.

⁶⁶ *Ibid*, p.38.

lítics –homes covards– que demanen prudència i mesura. A ells, es contraposen els legionaris que estan sempre alegres i disposats al combat.

Com podem comprovar en aquestes cròniques es valora més positivament la determinació, l'ímpetu per l'acció, que no pas el càlcul racional de l'estratègia o l'intent d'evitar víctimes. En una reflexió sobre la derrota d'Annual, Berenguer defensa l'acció de Silvestre. El general va ser massa agosarat i no va calcular prou bé les forces i possibilitats d'èxit real que tenia. Va causar en part el desastre, que va resultar en nombroses víctimes. L'autor, però, no critica aquesta improvisació, sinó que defensa l'actuació del general: es descriu com una “empresa digna del arrojo español”⁶⁷, com una “hazaña que solo encuentra abrigo en el pecho de nuestro soldado, porque no mira, para sus empresas, ni el número de hombres que le siguen ni se arredra por la superioridad del enemigo, o por la dureza del terreno en que ha de medir sus armas”.⁶⁸ Aquesta acció enèrgica i decidida no és pas un error, sinó que demostra precisament el valor, l'atreviment del soldat espanyol, el seu “arrojo soberano”⁶⁹. És, en definitiva, una prova de virilitat: “A los que un día negaron la virilidad de la raza es preciso ponerles a la vista los casos de heroísmo de abnegación, de sacrificios que hemos registrado a nuestro paso por los campos y los montes de Marruecos”.⁷⁰ En aquesta mateixa línia en les diverses obres trobem una descripció detallada dels actes d'heroisme irreflexiu duts a terme pels soldats en les situacions més extremes, que més que valor reclamaven prudència. Accions esbojarrades que condueixen a la mort dels homes i resulten poc eficaces però que en el relat són prova de masculinitat, del “tesón” i “grandeza de alma” dels soldats espanyols.⁷¹ Mola ens revela que “no hubo una sola nota discordante y si el mando se vio precisado algunas veces a corregir fué para contener el ímpetu de sus subordinados”.⁷² Així doncs el veritable home ha de tenir la capacitat de posar en risc la pròpia vida. En les seves arengues Franco adverteix als seus homes que “la empresa es arriesgada; los que vayan seguramente no llegarán; tal vez mueran todos”. Malgrat això cap d'ells ha dubtat en apuntar-s'hi i ell se'n sent orgullós: “no terminó la frase. Los soldados han dado todos un paso hacia adelante...”.⁷³ S'elogia aquells que segueixen lluitant en les situacions més extremes malgrat estar ferits: “un soldado, con un balazo en el pecho, corre animoso a nuestro lado; sigue combatiendo”.⁷⁴

Aquest model de masculinitat militar se sosté en un altre element fonamental per a la virilitat: el cos. Ha de ser dur i resistent. La natura agresta i salvatge dels

⁶⁷ Berenguer, Juan. *El ejército del pueblo...*, p.43.

⁶⁸ *Ibid*, p.44.

⁶⁹ *Ibid*, p.45.

⁷⁰ *Ibid*, p.45.

⁷¹ Berenguer, Juan. *El ejército del pueblo...*, p.69.

⁷² Mola, Emilio. *Dar Akobba...*, p. 105.

⁷³ Franco, Francisco. *Diario de una...*, p. 108.

⁷⁴ *Ibid*, p.116.

riscos del Rif emfatitza aquesta qualitat corporal dels homes espanyols, que són “valerosas fuerzas que igualmente atraviesan una llanura a la carrera, bajo el fuego adversario, que se lanzan sobre las montañas haciendo la ascensión a saltos entre las breñas y sobre los chacales que aniquilan las fuerzas más potentes; o descenden a los barrancos para sacar de sus guaridas al enemigo en una terrible lucha a arma blanca o a brazo partido”.⁷⁵ Els homes lluiten gairebé com animals amb el cos, “a brazo partido” o a “pecho descubierto”, més que no pas amb les armes i la tecnologia. Com explica Franco “se han registrado mil episodios: unos retienen en medio del fuego dos ametralladores [...], otros avanzan a contrapendiente y a pecho decubierto aguantan la reacción”.⁷⁶ La rauxa i el valor enardit es corresponen amb una lluita corporal. Per aquesta virilitat és imprescindible un cos ferm.

En aquestes cròniques la victòria s’aconsegueix, no tant per la previsió, el càlcul estratègic o la instrucció dels soldats, sinó pels seus atributs virils extraordinaris. Pel seu valor temerari i irracional, pel seu cos dur i resistent. Per la seva ànsia per la lluita i la seva fúria guerrera. Totes aquestes qualitats emocionals del soldat es resumeixen de forma sintètica en l’apel·lació a l’esperit o la moral elevada, que és pròpia dels soldats espanyols a l’Àfrica i especialment dels legionaris. Aquesta retòrica s’ha de relacionar amb les tendències vitalistes i irracionalistes, que com hem explicat caracteritzaven aquests sectors de l’exèrcit. Un pensament antirracionalista que es distingia per creure en la força, la vitalitat, en els valors morals i espirituals en contraposició al materialisme de la tècnica o la ciència.⁷⁷ Aquests elements són propis també de l’arquetip masculí que es configura en aquest context: apel·la a qualitats emocionals i irracionals, a l’esperit, més que no pas a l’autodomini i la contenció, atributs que caracteritzen la masculinitat en altres contextos o sectors ideològics.⁷⁸ Així ho explica Franco, que elogia l’“elevado espíritu y perfecta disciplina de las tropas de esta columna que dan orgullo al Mando, muy especial-

⁷⁵ Berenguer, Juan. *Nuestras glorias...*, p. 76.

⁷⁶ Franco, Francisco. *Diario de una...*, p. 134.

⁷⁷ Militars com Franco reflexionen sobre estratègia militar en els seus escrits i lamenten, habitualment, la manca de mitjans que té l’exèrcit. Critiquen els governs metropolitans per no oferir-los els recursos suficients, en una actitud que qualifiquen d’antipatriòtica. Tot i això, en la seva concepció de la guerra la moral, l’esperit i les virtuts masculines prevalen en el discurs com a elements essencials per aconseguir la victòria. Vegeu: Jensen, Geoffrey. *Irrational Triumph...* i Macías, Daniel. “El africanismo...”.

⁷⁸ En el marc del discurs colonial nombrosos autors criticaran aquesta forma exaltada de fer la guerra, la consideren antiga, poc concordant amb la modernitat i impròpia d’una nació civilitzada. Aquesta crítica és més exacerbada en aquells sectors contraris a la colonització com els anarquistes, els socialistes o els catalanistes, però també serà compartida per veus favorables a l’ocupació al Marroc i fins i tot pels sectors conservadors, que malgrat això reclamen un altre model colonial. Vegeu com a exemple: Ruiz Albéniz, Víctor. *Ecce homo: prueba documental y aportes inéditos sobre las causas del derrumbamiento y consecuencias de él*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1922; Noel, Eugenio. *Notas de un voluntario: guerra de Melilla*. Madrid: Imp. Primitivo Fernández, 1909; Barea, Arturo. *La forja de un rebelde II. La ruta*. Madrid: Biblioteca El Mundo, 2001 [1943] i Sender, Ramon J. *Imán*. Barcelona: Ediciones Destino, 2003 [1930].

mente la Legión cuya moral siempre muy levantada, y ardorosa acometividad, no han podido entibiar las numerosas bajas hasta hoy sufridas”.⁷⁹ Totes les virtuts de la virilitat que hem descrit es resumeixen en aquesta apel·lació a l’esperit. Així ho demostra la legió. La formen homes especials que, quan la resta es desanima, mantenen la moral ben alta: “el enemigo, con gran arrojo, ataca por todos lados; el coeficiente moral de las tropas peninsulares es sobrepasado y el frente de la izquierda vacila en algunos puntos. Los momentos son de gran emoción y en el sector amenazado volcamos nuestros hombres y nuestro espíritu, los sostenes de las unidades de leginarios acuden al lugar en peligro y acometen al enemigo [...] en las peñas los legionarios rivalizan en entusiasmo”.⁸⁰

Una de les imatges més extremes d’aquesta masculinitat valerosa i enardida la presenta Luys Santa Marina. En el seu relat el model del soldat que hem descrit s’exagera i llinda amb la violència incontrolada. Es compara els homes amb aus rapinyaires que tot ho dominen, que tot ho veuen i que tenen una gran capacitat de destrucció: “Sobre la tierra la banda de azores / se abatió con las alas desplegadas; / nada quedaba oculto a las miradas agudas de sus ojos avizores / nada quedaba oculto, e implacables / picos y garras para herir dispuestos, / todo lo deshacían: sólo restos / dejaron en los campos miserables / hombres halcones de orgullosos ojos / eran los legionarios, y en el Día / de la Ira, en pos de banderines rojos, / talan y arrasan con cólera fría / cosechas y poblados. Todo arde, / hoguera inmensa, bajo la azul tarde”.⁸¹ Aquesta representació d’una masculinitat militar abrivada acaba presentant els homes com a animals en una exageració evident de les característiques de la masculinitat militar: “Entró la legión en su campo, sin orden, como banda de lobos, ebria de triunfo (ojos lucientes, quijadas carniceras, pechos velludos).”⁸²

Com demostra Luys Santa Marina aquesta masculinitat es caracteritza també pels valors de triomf, dominació i victòria. L’home de debò és aquell que venç i fins i tot humilia l’enemic. El màxim grau d’acompliment de la masculinitat és precisament la victòria, que permet la consecució d’altres valors masculins com la dignitat, l’orgull de ser robust i no defallir.⁸³ Així ho demostra aquesta descripció dels ferits: “graves, moribundos, más desembarcan erguidos con la esbeltez del vencedor que lleva el cuerpo vencido”.⁸⁴ Als homes no se’ls permet la debilitat ni quan tenen ferides o estan a punt de morir. Tampoc se’ls permet la submissió o

⁷⁹ Franco, Francisco. *Diario de una...*, p. 146.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 134.

⁸¹ Santa Marina, Luys. *Tres el águila...*

⁸² *Ibid.*, p.28.

⁸³ Labanyi interpreta aquesta obstinació per no defallir com una mena de fixació per l’erecció. Vegeu: Labanyi, Jo. “Imperial Desire and Masculine Crisis in Early Francoist Film Representation of the Loss of Cuba and the Philippines”, *Cine y... revista de estudios interdisciplinarios sobre el cine español*, núm. 2 (2012), pp 1-19.

⁸⁴ Vera Salas, Antonio. *Porvenir de España...*, p. 8.

l'admissió de la derrota. Han de ser sempre vencedors, dominadors. En aquest mateix sentit, la victòria implica necessàriament la humiliació de l'enemic com una manera de reforçar el propi orgull viril. D'aquesta manera es refereix als rifenyys el comandant d'infanteria Vera Salas, en una projecció més desitjada que real: "la leyenda del moro gigante ha desaparecido, éste es un hombre al que se vence, se derrota, se le perdona con lástima y conmiseración, el moro huye, el moro tiene miedo, el soldado lo busca lo saca de sus cubículos y lo vence y lo ve huir."⁸⁵

Totes aquestes característiques són les que defineixen la correcta masculinitat. L'home realment viril desitja la lluita, és determinat, es guia per l'esperit i l'emoció més que no pas per la contenció i el càlcul. Amb un cos dur i resistent, és capaç de les accions més arriscades sense calcular-ne les conseqüències. Totes aquestes qualitats converteixen els nens en homes. L'home soldat es converteix en exemple de masculinitat: "Ricardo contempla a los legionarios, con místico silencio, y en sus ojos tranquilos, en su semblante, parece leerse el deseo que tiene de marchar también, al frente a pelear junto a aquellos sus hermanos de armas, para demostrarles, que, a pesar de ser ellos soldados nuevos, sabrán batirse como los veteranos, para compartir el puesto de honor, entre todos los regimientos que allí llegan continuamente".⁸⁶

L'HOME RIFENY

En el marc del discurs colonial totes aquestes virtuts masculines s'afirmen també a través de la figura de l'altre home: el guerrer rifeny. Com hem esmentat, en contextos colonials la figura del colonitzat suposa el mirall necessari que serveix a tota construcció identitària per refermar-se. La imatge de l'home marroquí és també decisiva en la construcció de la identitat masculina espanyola. En el nostre context, es produeix un diàleg complex entre la pròpia identitat i la representació del colonitzat. El rifeny apareix, en alguns moments, exotitzat, com a figura positiva: se'n lloen alguns dels seus atributs masculins. En d'altres és presentat de forma negativa com un home deficient, no del tot masculí, descrit com a fera o animal.

En primer lloc, pel que fa a la seva representació positiva, hi ha un cert consens en el discurs en l'exaltació de les virtuts virils del rifeny. El primer que se'n destaca són les seves qualitats corporals que els fan guerrers extraordinaris: "En el terreno caótico del Rif y Yebala, que parece expresamente hecho para la guerra de guerrilleros, el montañés marroquí, aplica de modo maravilloso sus cualidades nativas: golpe de vista, resistencia, sobriedad, hábito de la guerra, acometividad, fluidez, movilidad [...] cualidades ideales en el infante, sobrio, andarín, ágil".⁸⁷ El marroquí

⁸⁵Vera Salas, Antonio. *Porvenir de España...*, p. 1.

⁸⁶Royo Barandarián, Tomás. *Allá, en el Rif...*, p. 31.

⁸⁷Perales, Antonio. *El combatiente marroquí ...*, p. 318.

té notables habilitats amb el cavall i les armes i atributs corporals extraordinaris: agilitat, fortalesa física, capacitat d'adaptació al terreny. Se n'elogien especialment la sobrietat i la capacitat de suportar les penalitats "su dureza y resistencia a la fatiga y su costumbre de vivir sin comodidades".⁸⁸ Les virtuts masculines del rifeny es basen per tant, en primer lloc, en el cos. Presenta totes les qualitats del bon soldat i, per tant, també les de l'home completament viril.

Les diverses cròniques insisteixen que els marroquins posseeixen aquestes qualitats des de nens, són consubstancials al seu natural: "El rifeño, el gomara, el yebala, es montañés, fuerte, ágil, guerrero por su naturaleza y por su tradición, acostumbrado al uso del fusil y al imperio de la violencia desde niño".⁸⁹ És definit com un poble tradicionalment guerrer: la cabila és "Montuosa y bravía; poblada con gente de natural fierro y guerrero".⁹⁰ Les virtuts virils dels rifenys no són, doncs, el resultat de la instrucció, l'educació, sinó que són instintives. És un enemic que posseeix "la intuición de la táctica, esa extraña sensibilidad guerrera que le permite adivinar la menor falta, el más pequeño error de su adversario, y aprovecharlo con ímpetu feroz".⁹¹

Aquest elogi a l'instint guerrer es relaciona amb una altra virtut dels rifenys que desperta l'admiració dels autors espanyols: el valor irreflexiu. El rifeny és exemple d'aquesta qualitat tan valorada en el model de l'home soldat espanyol. Es presenta com a guerrer formidable, ple de coratge fins a la temeritat, allunyat de l'estratègia, el càlcul racional o la contenció: "A la hora del combate el rifeño se muestra tan arrojado que llega a la temeridad y tan duro que llega a la ferocidad pero esto tan solo en la hora del combate".⁹² Com a guerrer és "ardiente e impulsivo" i té també una elevada moral i esperit: "tenaz en la defensiva, encarnizado en el ataque, feliz de aprovechar el momento".⁹³ Com el descriu Mola l'enemic és "aguerrido de excepcional acometividad, elevada moral y abundancia de municiones".⁹⁴ També se n'admira el gust natural per la guerra, té ànsia de combat, hi va amb alegria: "Los adversarios son duros, audaces y poseen movilidad asombrosa, confiados en su valor y poco apreciadores de los europeos, en los principios de cada campaña a la que acuden gozosos tienen sus mayores audacias hasta que sienten el duro castigo que las tropas si son disciplinadas y bien instruidas y mandadas deben aplicarles".⁹⁵

En l'obra de Franco el rifeny apareix com a enemic digne en el combat. En un elogi d'aquest instint i esperit de lluita innat, el presenta com a guerrer expert i

⁸⁸ *Ibid*, p. 123.

⁸⁹ *Ibid*, p. 317.

⁹⁰ Berenguer, Juan. *El ejército del pueblo...*, p. 42.

⁹¹ *Ibid*, p. 320.

⁹² "Lo que dice un indígena", *La Vanguardia*, 10 d'agost de 1921, p. 9.

⁹³ Berenguer, Juan. *El ejército del pueblo...*, p. 42.

⁹⁴ Mola, Emilio. *Dar Akkoba...*, p. 104.

⁹⁵ Vera Salas, Antonio. *Porvenir de España...*, p. 1.

d'alguna manera com a font d'autoritat. Els espanyols no han de seguir els rígids i freds reglaments, sinó adaptar-se a la naturalesa del combat al Rif: "Todos los que hemos servido en fuerzas indígenas conocemos la frase tan frecuente en esta guerra entre los moros: TENIENTE FULANO NO SABER MANERA; quieren decir con esto, que no tiene todavía la malicia de la guerra y hace la aplicación rígida de los reglamentos [sic], sin amoldarlos a la índole especial del combate".⁹⁶

En la representació europea en general i espanyola en particular, trobem una mirada orientaltzant cap a les dones, la imatge de l'odalisca, que magnifica la seva alteritat, els seus trets més pintorescos, sobretot, el cos i sensualisme.⁹⁷ De la mateixa manera, també podem definir en aquest discurs espanyol un model de masculinitat orientaltzada. L'arquetip viril del rifeny és també una imatge de masculinitat exòtica, representada en termes positius com fascinant i enlluernadora per als espanyols. Aquest home exòtic encarna les qualitats de la masculinitat que es volen afirmar com a positives: la duresa i la resistència del cos, l'abrivament, un gust i una tendència instintiva per la lluita, que relega la reflexió i el càlcul racional. Ara bé, com hem esmentat, la representació de l'home marroquí en aquest discurs és molt més complexa.

NACIÓ I MASCULINITAT:

LA REPRESENTACIÓ D'UNA VIRILITAT MARROQUINA DEFICIENT

Des de la història i els estudis culturals s'ha posat de relleu que les identitats de gènere no es poden analitzar de forma aïllada, sinó que s'han de tenir en compte els diversos vectors identitaris (la classe, la raça i també la nació) amb els quals es relacionen de forma complexa. Aquests elements aparentment aliens al gènere són fonamentals en la construcció dels arquetips de feminitat i masculinitat i ens permetran entendre amb més profunditat els arquetips masculins presents en aquest discurs.⁹⁸ Com hem explicat, la representació del rifeny oscil·la entre la imatge positiva que hem descrit i una altra mirada que el presenta de forma negativa amb

⁹⁶ Franco, Francisco. *Diario de una...*, p. 193.

⁹⁷ Malek, Alloula. *The Colonial Harem*. Manchester: Manchester University Press, 1987; Mabro, Judy. *Veiled Half Truths. Western Travellers Perceptions of Middle Eastern Women*. London, New Cork: IB Tauris, Ltd Publishers, 1991; Marín, Manuela. "Mujeres, burros y cargas de leña: imágenes de la opresión en la literatura española de viajes sobre Marruecos". En: *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Sociológicas, 2002.

⁹⁸ Sinha, Mnilani. "Nations in an Imperial Crucible". En: *Gender and Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2004, pp. 181-202; Scott, Joan. "Gender: a Useful Category of Historical Analysis", *American History Review*, núm. 91 (1986), pp. 1053-1075; McClintock, Anne. *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest*. New York: Routledge, 1995; Yuval Davis, Nira. *Gender and Nation*. London: Sage Publications, 1997; Nagel, Joane. "Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nation", *Ethnic and Racial Studies*, núm. 2(2) (1998); Nagel, Joane: "The Nation". En: *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Thousand Oak: Sage Publications, 2005.

una masculinitat incompleta o no ben acabada. Aquesta representació negativa té a veure amb aquest element essencial en la definició de la masculinitat: la nació.

En diversos contextos colonials, per exemple l'anglès i el francès, els colonitzats són representats com a homes deficients, no del tot virils. En aquests casos, aquesta deficiència masculina es presenta en termes d'efeminament, els colonitzats són homes feminitzats.⁹⁹ Com hem comprovat en la nostra anàlisi, el rífeny no apareix assimilat a les dones. Al contrari, posseeix moltes de les qualitats que es consideren fonamentals per a una virilitat adequada. En el nostre context, el rífeny no és efeminat sinó ferotge, salvatge.¹⁰⁰ Com el descriu Vera Salas: els enemics “gritaban como fieras y con un máximo fanatismo arremetieron contra el plomizo monte”.¹⁰¹ El rífeny no és ben bé un home és una fera precisament perquè no té sentit nacional i això impedeix una correcta masculinitat.

Les qualitats masculines del soldat que hem descrit com a positives (el valor, la capacitat de sacrifici i la victòria), només obtenen el seu sentit quan apareix un ideal: la pàtria. D'aquesta manera el soldat es converteix en el màxim exponent de la masculinitat: l'heroi. És la figura icònica de la virilitat per excel·lència, en la qual les qualitats masculines estan al servei de la nació. En la configuració de la nova masculinitat moderna, l'honor masculí no es basa en elements de casta i aristocràtics com anteriorment, sinó que recau en l'assumpció d'altres responsabilitats socials, en el compliment d'una missió que es concreta, per exemple, en el servei a la pàtria. La noció que l'home de veritat ha de servir a un ideal més elevat va arribar a ser part integrant del procés de militarització de la masculinitat.¹⁰²

Els rífenys, en canvi, apareixen desvirilitzats, descrits com animals perquè es tracta d'un poble sense llaços ni sentit d'unió. Vera Salas els defineix com “un pueblo muy fuerte y salvaje sin más lazo de unión que su fanatismo religioso”.¹⁰³ No coneixen el concepte de nació: “La idea de Patria no existe en Marruecos, por la diversidad de origen, las luchas intestinas, los odios y rencores de Kabila, de región, el egoísmo, el afán de lucro, el amor al vicio, la falta de virtudes cívicas,

⁹⁹ Així són representats els indis en el discurs imperial anglès: dèbils, físicament fluïxos, no tenen autoritat per governar les seves dones. Vegeu: Sinha, Mrilani. *Colonial Masculinity...* També per al cas francès s'ha analitzat la masculinitat colonitzada com a efeminada. El fet de tenir els colonitzats com a servents domèstics és una manera d'emasculat-los, els algerians apareixen com a femenins dominats pels europeus. Vegeu: Taraud, Christelle. “Virilité et masculinité...”.

¹⁰⁰ En els casos del colonialisme anglès i francès s'ha estudiat també la representació dels colonitzats com a races guerreres, especialment en els períodes en què formen part de les tropes de l'exèrcit metropolità. Vegeu: Streets, Halter. *Martial Races: The Military, Race and Masculinity in British Imperial Culture, 1857-1914*, Manchester: Manchester University Press, 2006. En el nostre context trobem també aquesta representació però acompanyada d'aquesta mirada que descriu els rífenys de forma negativa com a homes deficients, com a feres.

¹⁰¹ Vera Salas, Antonio. *Porvenir de España...*, p. 15.

¹⁰² Mosse, George. *La imagen del hombre...*, p. 55.

¹⁰³ Vera Salas, Antonio. *Porvenir de España...*, p. 32.

familiares y privadas”.¹⁰⁴ Es presenta la rifenya com una societat on simplement regna la llei del més fort. No hi ha comunió, viuen en lluites contínues, unes cabiles ataquen a les altres sense miraments: “la gran familia del Mogreb ha muerto por falta de un ideal, de un norte, de un deseo nacional”.¹⁰⁵

L’absència de nació condiciona la masculinitat. Les virtuts virils del guerrer rifeny es converteixen en salvatgisme quan no se sostenen en la defensa d’una idea elevada com la pàtria. Així ho denuncien les diverses cròniques que descriuen la societat marroquina: els rifenys no lluiten per cap alt ideal, sinó que els motius que els porten a la guerra són baixos i mesquins com, per exemple, una tendència innata a la violència o a la cobdícia i la rapinya: “otro de los factores que han movido al marroquí a la guerra es la esperanza del botín [...] se embriagaban los ánimos ante las muchas posibilidades de éxito, y las imaginaciones vuelan hacia el codiciado botín, armas y municiones cogidas al enemigo odiado”.¹⁰⁶

El rifeny lluita només per interessos egoistes i individuals, no se sent unit als companys ni a cap sentit transcendent de la batalla: “ama el combate individual, y en él es muy peligroso, pero en eso mismo radica su debilidad, pues no sabiendo obrar obediente a un mando, y falto de cohesión, obra por impulso individual y al verse envuelto se va, sin que le detenga organización, disciplina ni bandera alguna”.¹⁰⁷ Una societat on regna la llei del més fort i on domina l’interès egoista i el gust per la sang és una comunitat sanguinària, no una nació. Els rifenys són, per tant, salvatges o animals, no veritables homes. Les seves qualitats guerreres que els defineixen com a homes durs i valerosos no basten per adquirir una masculinitat correcta i acabada.

La nació es converteix, per tant, en un element decisiu en la configuració de la masculinitat. El sacrifici per ella és la prova més clara per demostrar una virilitat acompanyada. En els diversos relats, s’elogia els homes que no han volgut conservar la vida, sinó que l’han sacrificat. Berenguer narra la resistència a Annual davant de totes les dificultats i especifica que “el campamento arde; ningún oficial ni el jefe ha intentado salvar la vida: murieron todos heroicamente. Gesto gallardo que nos recuerda a Numancia”.¹⁰⁸ És l’escena repetitiva en tots els relats que inclou la situació més adversa possible en la qual el soldat demostra el seu heroisme quan l’amor a la pàtria l’impulsa a continuar i fins i tot a donar la vida: “Un capitán de cazadores con cuerpo de hombre y alma de gigante fue herido por dos veces y seguía batiéndose, [...] sólo da un cadáver a su enemigo, la vida la sacrifica por su patria a su bandera”.¹⁰⁹ L’home que necessita demostrar la seva masculinitat, que

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 111.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 241.

¹⁰⁶ Perales, Antonio. *El combatiente marroquí ...*, p. 316.

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 317.

¹⁰⁸ Berenguer, Juan. *El ejército del pueblo...*, p. 67.

¹⁰⁹ Vera Salas, Antonio. *Porvenir de España...*, p. 1.

tem que sigui posada en dubte aporta com a prova de virilitat l'amor i el sacrifici per la nació, fins i tot en l'últim sospir: "Mi teniente coronel, lo único que le pido es que escriba a mi familia diciéndole que he cumplido con mi deber, que no muero como un cobarde. Mire usted, aún tengo aliento para gritar: ¡Viva España!".¹¹⁰

Mola articula aquesta idea de forma més elaborada quan sosté que la vida en si mateixa no val res, els homes que volen conservar-la són egoistes i materialistes i, en definitiva, inferiors: "Bravos jefes y oficiales, pletóricos de entusiasmo y vacíos de preocupaciones; allí estaban dispuestos a lo que fuera, incluso a morir, que morir luchando en la guerra es honor y es gloria. Claro es que esto no lo entienden quienes estiman que la vida está por encima de todo, cuando la vida en sí no vale nada, absolutamente nada; pero no es el caso de sacarles de su error, que basta desgracia tienen ¡pobres diablos! con su egoísmo y cuando no su cobardía les haya hecho descender al orden de los seres en que el instinto domina sobre los sentimientos".¹¹¹ Precisament, els marroquins són homes inferiors i finalment desvirilitzats. Comprovem doncs com, a través del diàleg amb la figura masculina de l'home rifený, s'afirma una altra de les qualitats essencials d'aquesta masculinitat: l'amor a la nació com a fonament bàsic de les qualitats virils.

Com hem explicat, per als sectors africanistes l'empresa colonial significa la recuperació de l'honor nacional davant la resta de potències europees. És una manera de curar les ferides del 98 i de les dures derrotes que es produïren al Rif. Al mateix temps la guerra africana havia de servir per la recuperació de la vitalitat de la nació i n'havia de facilitar una regeneració autoritària.¹¹² En aquest context la idea de morir per la nació és fonamental i es presenta com una experiència gairebé mística per als homes. La idealització d'aquest sacrifici es comú a molts exèrcits, però en el cas espanyol al Marroc és especialment present.¹¹³ Aquesta exaltació de la mort per la pàtria explica les característiques específiques que configuren la masculinitat en aquest context. El pensament que defensa la guerra com a força regeneradora de la pàtria i la mort per la nació com a una experiència gairebé mística requereix una masculinitat definida de forma molt concreta: la del militar

¹¹⁰ Mola, Emilio. *Dar akkoba...*, p. 99.

¹¹¹ *Ibid.*, p.61.

¹¹² En moltes ocasions, l'empresa colonial es presenta retòricament com a missió civilitzadora que vol portar la cultura, el progrés, la ciència moderna als pobles endarrerits. En el nostre cas, en el període bèl·lic i en els sectors estudiats, no és tan present aquest component de civilització, sinó que és molt més important l'exaltació de la pàtria, la defensa nacional. En períodes posteriors, especialment un cop aconseguida la conquesta, aquest enfocament virarà cap a postures més civilistes: Jensen, Geoffrey. "Military Memories, and the Myth of Hispano-Arab Identity in the Spanish Civil War". En: *Memory and Cultural History of the Spanish Civil War. Realms of Oblivion*, Leiden-Boston: Brill 2014, pp. 495-533.

¹¹³ Jensen, Geoffrey. *Irrational Triumph...*, p. 154.

caracteritzat per la rauxa, l'esperit, l'emoció i la temeritat. Aquests són els atributs masculins que permeten aquest sacrifici extrem per la nació.¹¹⁴

MASCULINITAT, COLONITZACIÓ I NACIÓ

El context del colonialisme espanyol al Marroc és un dels escenaris on es defineix la masculinitat espanyola en un període, el primer terç del segle XX, de transformació dels ideals de gènere heretats del passat. En aquest context es construeix un arquetip viril que ha de ser exemple per a la redefinició de la masculinitat espanyola: el soldat. Aquest model viril es conforma a través del diàleg amb la figura de l'"altre", del guerrer rifeny, que serveix com a icona per a pensar i repensar la pròpia masculinitat. Els autors espanyols estan fascinats per algunes de les seves característiques masculines: un home intrèpid, valent i temerari fins a l'extrem, amb un cos dur i resistent. Al mateix temps, però, se'n crítica la falta d'amor a la nació, la qual cosa el converteix en una fera i no en un home completament viril.

Aquesta nova masculinitat, construïda en el context colonial, vol censurar els models intersexuals com els intel·lectuals, els bohemis o els homosexuals i contrarestar la por a l'efeminament dels homes. Mentre els sectors liberals aposten per la figura del bon marit i pare de família responsable i treballador, caracteritzat per la contenció de les emocions, en els sectors conservadors l'heroisme militar es converteix en un element essencial en aquesta reforma de la masculinitat.

D'aquesta manera, el soldat esdevé un model de gènere més enllà de l'àmbit militar.¹¹⁵ Les virtuts del soldat es converteixen en la prova més fiable contra les amenaces que assetgen la masculinitat. En contra de la fluïxesa del bohemí o l'homosexual es presenta un home ple d'energia, determinat a l'acció. Un cos resistent i fort que és capaç de les màximes proeses físiques s'oposa al cos esquifit i poc saludable de l'home dèbil, de l'intel·lectual. Una masculinitat plena de vigor amb una voluntat determinada i ferma es confronta a l'home que dedica la seva vida a gaudir i servir el seu amor propi i els seus desitjos. La capacitat de sacrifici, de suportar les penalitats

¹¹⁴ Com és evident aquest nou home que es configura al Marroc es pot comparar en alguns aspectes amb la masculinitat feixista que s'ha estudiat per al cas italià o alemany. L'home feixista apareix com un home hipermasculinitzat i agressiu. És dur, heroic i, com en el cas del soldat africà, el caracteritzen l'energia, l'ímpetu i el gust per la violència. Representa una versió extrema de les qualitats de la virilitat militar. També tem en extrem l'homosexualitat i la feminització dels homes (a diferència de l'espanyol però, especialment en el cas alemany, és molt important la puresa racial). Com veiem algunes d'aquestes característiques d'una masculinitat extrema i hiperagressiva, pròpies de contextos feixistes, es poden observar ja en el soldat espanyol africà. Encara que aquesta figura masculina –i el model d'home franquista posterior– serà molt més complexa i veurà també d'altres influències. Vegeu: Aresti, Nerea. "The Battle to define...".

¹¹⁵ Uría ha estudiat la icona masculina del futbolista dels anys vint. La seva anàlisi mostra com aquest model viril s'inspira en els valors militars: cos fort i resistent, sacrifici per l'equip, estoïcisme, fúria i exaltació en el joc. En les mateixes cròniques esportives s'explica el joc en termes militars. Vegeu Uría, Jorge. "Imágenes de la masculinidad...", pp. 121-155.

són virtuts masculines essencials davant de l'home que no té preocupacions, ni es capaç d'assumir responsabilitats, el domina la comoditat i la vida reglada, és passiu i covard. En definitiva, contra l'home que està condemnat a l'efeminament el soldat apareix com el baró acomplert, tot energia, responsabilitat, determinació i caràcter.

Així com en molts altres contextos i sectors ideològics es valora el militar serè, temperat que controla les seves emocions amb la raó i l'enteresa,¹¹⁶ en el nostre context, aquest model de masculinitat tindrà una característica específica i es basarà en l'emoció, l'esperit, en allò irracional. Aquesta representació de la masculinitat militar arrauxada, fins i tot violenta, serà l'antídot més eficaç contra l'efeminament, la pèrdua dels valors masculins i un clima general de degeneració de les virtuts nacionals i molt especialment de la homenia nacional.¹¹⁷

Al mateix temps, aquesta masculinitat enfervorida es relaciona amb un altre element que serà fonamental en la definició d'aquesta virilitat: la nació. La capacitat de sacrifici per ella serà una prova més per a demostrar aquesta masculinitat posada en dubte. Les qualitats virils emocionals i irracionals del soldat són les qualitats que permeten a l'home superar aquesta prova i dur a terme el sacrifici patriòtic. Aquest model d'home basat en l'heroisme militar ha de permetre recuperar la veritable masculinitat espanyola, la de l'home que lluita per la nació.

Bona part dels militars que duren a terme el cop d'Estat s'hauran format en aquest context africà on configuraran una cosmovisió i una cultura particular. Aquest model de masculinitat serà un component important d'aquesta cultura africanista. Com hem explicat, se sentiran com una elit que té la missió transcendental de salvar la pàtria. La masculinitat serà un element important en aquest sentiment de distinció. En contraposició als homes metropolitans dèbils i degenerats, aquells que han lluitat al Marroc són homes acabats, completament virils, que saben exercir aquesta masculinitat agressiva, dura i arrauxada i, en part per això, són els escollits que salvaran la nació. En la seva cosmovisió només tenen dret a governar Espanya aquells que sacrifiquen la vida per ella.¹¹⁸ És a dir, aquells homes que tenen les qualitats virils necessàries per acomplir aquesta proesa. El mateix Franco insisteix que l'exèrcit d'Àfrica és un exemple per l'exèrcit metropolità¹¹⁹ i considera que les autèntiques

¹¹⁶ Mosse, George. *La imagen del hombre...*; Rose, Sonya. "Temperate Heroes...".

¹¹⁷ En aquest sentit, el cas espanyol s'assembla a un procés d'enduriment de la masculinitat a les colònies que s'ha descrit també en l'àmbit francès i anglès. En determinats períodes la guerra colonial suposa la reafirmació d'una masculinitat agressiva i resistent en contra de la vida fàcil de la metròpoli. Fins i tot, en alguns casos, adquireix característiques força agressives. Vegeu: Mangan, James Anthony. *Manufactured Masculinity...*; Taraud, Christelle. "Virilités coloniales et post-coloniales". En: *Histoire de la virilité*, 3, Paris: Le Seuil, 2011.

¹¹⁸ Nerín, Gustau. *La guerra que vino...*

¹¹⁹ Aquesta defensa que fa Franco de l'exèrcit d'Àfrica s'ha de contextualitzar en la disputa que hi havia entre els oficials metropolitans i els africanistes per la concessió d'ascensos. A diferència dels oficials que s'havien quedat a la península, els africanistes consideraven que s'havien d'atorgar per mèrits de guerra. Des de la nostra perspectiva, considerem que podem relacionar també aquesta postura amb la defensa d'un determinat model de virilitat.

virtuts masculines s'han conservat intactes, han estat retrobades i rejuenides, en les terres africanes que són “El campo por excelencia de energía, de rejuvenecimiento y de la fecundidad. Sí, en estos campos de entrenamientos lejanos y mortíferos la raza ha mantenido sus reservas de salud y sus grandes virtudes que debían brillar en los días de la guerra”.¹²⁰ Quan acabin la seva tasca al Marroc els militars africanistes començaran una nova missió, aquest cop però a la península. Ho faran amb la visió del món i els valors apresos a les colònies,¹²¹ entre d'altres, per tant, amb els valors masculins configurats en aquest context colonial.

L'arquetip masculí que es configura en el bàndol nacional durant la Guerra Civil veu d'influències molt diverses: tradicionalisme catòlic, feixisme, el model del bon pare de família defensat pels sectors liberals.¹²² Una d'elles serà també aquest model de soldat forjat al Marroc.

Mentre que en el costat republicà s'emfasitzaven valors masculins com l'austeritat, la racionalitat, la cultura, la protecció, la masculinitat combativa va esdevenir central en el model d'home del bàndol franquista. Era un home dur, basat en valors com l'autoritarisme, la victòria i la humiliació de l'enemic, característiques que ja s'estant dibuixant en el context marroquí. La rauxa, la fúria irreflexiva en el combat són característiques que apropen el model de soldat franquista al context marroquí. En aquest mateix sentit, des de Falange, s'educava els joves perquè fossin ardents, impetuosos, en una retòrica de fervor i entusiasme que exaltava la violència.¹²³ Així doncs, també durant la Guerra Civil es demana un home en que predomini l'esperit més que la reflexió, que es deixi endur pel pressentiment més que pel càlcul i la raó.¹²⁴

La importància de la nació en la configuració de la masculinitat serà un altre dels elements que es configura al Marroc i que perdurarà durant la Guerra Civil. A diferència del cas de l'home republicà, la virilitat tindrà un lligam més estret amb la idea de nació en el bàndol nacional.¹²⁵ Aquest home franquista tindrà, com el soldat africanista, un destí, un sentit de missió: la Guerra Civil es concebrà també com un projecte de salvació i regeneració nacional.¹²⁶ Com hem comprovat, aquesta concepció de la guerra formarà part de l'experiència africana de Franco i de molts dels militars provinents del context colonial.¹²⁷

Durant el conflicte del Rif, la guerra es defineix, com hem descrit, com una experiència que ha de ser emocional, irracional, gairebé mística i que inclou una

¹²⁰ Franco, Francisco. “Los mandos”, *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1 (1924), p.5.

¹²¹ Nerín, Gustau. *La guerra que vino...*

¹²² Aresti, Nerea. “The Battle to define...”.

¹²³ Vincent, Mary. “The Martyrs and the Saints...”; Vincent, Mary. “La reafirmación de la masculinidad...”; Aresti, Nerea. “The Battle to define...”.

¹²⁴ Aresti, Nerea. “The Battle to define...”.

¹²⁵ *Ibid.*

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ Jensen, Geoffrey. *Irrational Triumph...*

representació idealitzada de la mort en la batalla. Aquesta mateixa retòrica mística de la lluita apareix durant la Guerra Civil, però, en aquest context, adquirirà connotacions religioses. S'ha descrit en aquest sentit el model viril del monjo guerrer.¹²⁸ Un home marcat pels valors monàstics: disciplina, renúncia als plaers, menyspreu de la vida, sublimació de la mort per una finalitat transcendent. La guerra és una croada, el soldat un màrtir.¹²⁹ La retòrica masculina a les guerres del Rif encara no té aquest component religiós. Tot i que l'enemic és un poble que té una religió diferent, tradicionalment antagonista del catolicisme, l'apel·lació a la defensa de la religió hi és poc present. No es destaquen les qualitats cristianes dels soldats ni s'especifica que la defensa de la religió sigui la causa de la guerra. Malgrat aquestes diferències, aquesta retòrica transcendent i mística que adquireix la masculinitat és compartida en tots dos contextos. El model d'home que es proposa té característiques similars: una virilitat que es basa en l'emoció i l'exaltació i no en la raó o la contenció. Una masculinitat enardida, emocional i temerària que s'acompleix en el moment que l'home sacrifica la pròpia vida per un ideal.

Com podem comprovar, el model d'home que es conformà en el context africà serà una de les influències que ajudarà a la configuració de la masculinitat en el bàndol franquista. Aquest arquetip de l'home soldat serà molt rellevant durant la guerra però també durant els primers temps del règim: el nou estat va voler donar continuïtat a aquest model viril militar. Es convertirà en exemple per a qualsevol nen o jove espanyol, tots els homes han de ser herois, els nens han d'entendre que la vida és milícia, sacrifici, disciplina i lluita.¹³⁰

En el marc de les incerteses que dominen les relacions de gènere durant els primers anys del segle XX, en el context marroquí es configura un model de virilitat que voldrà contribuir a recuperar la veritable masculinitat espanyola davant del que es percep com un clima de degeneració moral i de pèrdua de virilitat. Aquest model està marcat pel context colonial, que en determina les característiques. En primer lloc perquè es construeix en diàleg amb la figura de l'"altre" home, el Rifeny, però també perquè es configura en el marc d'un projecte colonial que es concep com una missió patriòtica. Un arquetip de masculinitat que es forja en el context africà i que en algunes de les seves característiques es mantindrà en els models militars franquistes durant la Guerra Civil.

¹²⁸ Aresti, Nerea. "The Battle to define..."; Di Febo, Giuliana. "El 'Monje Guerrero'. Identidad de género en los modelos franquistas durante la Guerra Civil". En: *Las mujeres y la Guerra Civil española*, Salamanca: Jornadas de Estudios Monográficos, 1989, pp. 202-209.

¹²⁹ Di Febo, Giuliana. "El 'Monje Guerrero'..."; Vincent, Mary. "The Martyrs and the Saints...".

¹³⁰ Di Febo, Giuliana. "El 'Monje Guerrero'...". Aquesta retòria evolucionarà amb el propi règim i conviurà, especialment en temps de pau, amb un model masculí de caràcter més paternal. Vegeu: Aresti, Nerea. "The Battle to Define...".